

Єзуїтське шкільництво як чинник національно-культурного розвитку в польській історіографії XIX - XX ст.

Сергій Сєряков

Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник.

Випуск 7. Спеціальне видання:

Університети та нації в Російській імперії. –

Харків; Київ: Критика, 2005. – С. 23-44.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт Східного інституту українознавства імені Ковальських.

Адреса редакції:

Східний інститут українознавства імені Ковальських («Схід/Захід»), ауд. 4–87,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
пл. Свободи, 6,
Харків, 61077,
Україна.

E-mail: siu.kharkiv@gmail.com

Тел.: +38 057 705 26 30;
+38 096 1555 136

Веб-сайт: <http://keui.univer.kharkov.ua>

© Східний інститут українознавства імені Ковальських

© Автор статті

© Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництво

© Ідея та створення електронного архіву часопису – А. М. Домановський

Сергій Серяков (Харків)

ЄЗУЇТСЬКЕ ШКІЛЬНИЦТВО ЯК ЧИННИК НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ В ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ХІХ–ХХ ст.

Неодмінною передумовою самовизначення кожного народу є виокремлення у його власному минулому суто національних форм політичного, соціально-економічного та культурного життя. Щодо єзуїтського шкільництва в цьому контексті виникають особливі труднощі: будучи універсальною системою, воно, водночас, стало невіддільною частиною історії багатьох народів світу, в тому числі й польського. Подвійний у такому розумінні характер явища, певна річ, спричинив неоднорідність його трактувань серед польських істориків. Згадані дослідники оцінювали роль єзуїтського шкільництва в національно-культурному розвитку польського народу здебільшого з огляду на причетність шкіл ордену до культурно-освітнього занепаду Речі Посполитої, а також зважаючи на їх вплив на суспільно-політичні процеси в цій державі.

Початок наукового вивчення обох зазначених проблем у польській історіографії припадає на перші десятиріччя ХІХ ст. Поштовхом до порушення цих питань саме в той час стало поширення засобами австрійської, пруської та російської пропаганди позитивного погляду на поділи Речі Посполитої: їх оцінювали як прогресивні явища, що поклали край невиліковній хворобі польського державного та суспільного організму. Реагуючи на таке офіційне імперське пояснення загибелі Речі Посполитої, польська суспільна та культурна еліта сформулювала власне розуміння проблеми. Польські науковці першої третини ХІХ ст. розглядали це питання крізь призму актуальних потреб і завдань розвитку свого народу, збереження його культурно-етнічної цілісності й ідентичності за умов перебування в складі трьох різних держав. Дослідники першої третини ХІХ ст. зосереджували увагу на пошуку оригінальних форм суспільного, полі-

тичного та культурного життя поляків і їх ціннісному протиставленні космополітичним аналогам¹. За таких обставин універсальну освітню систему «Товариства Ісуса», звичайно, зараховували саме до групи деструктивних чинників історії польського народу². Погіршення умов національно-культурного розвитку в межах Російської імперії після 1831 року та відповідна несприятлива ситуація в Австрійській імперії³ спричинили усталення такого погляду на єзуїтське шкільництво в польській історіографії. Як наслідок, протягом усієї першої половини ХІХ ст. серед дослідників проблеми домінувало уявлення про навчальні заклади ордену як джерела суто негативного впливу на культурно-освітній і суспільно-політичний розвиток Речі Посполитої.

Ставлячи за мету збереження цілісності й етнічної ідентичності свого народу, представники польської культурної еліти в перші десятиріччя ХІХ ст. приділяли велику увагу таким ознакам національного самовизначення, як мова та література. Вивчаючи ці культурні феномени, дослідники зазвичай давали негативні оцінки впливу єзуїтських шкіл Речі Посполитої. Зокрема, саме на ці навчальні заклади історики покладали відповідальність за кризовий стан національної літератури в другій половині ХVІІ – на початку ХVІІІ ст., за погіршення чистоти та виразності польської мови і її спотворення макаронізмами, за поширення штучно створених панегіриків⁴. Певним винятком на цьому тлі видається лише позиція К. Мехежинського, який вважав, що занедбаний стан польської мови за королювання Яна Казимира був наслідком не свідомої діяльності членів ордену, а лише їх надмірної активності в популяризації латини. А появу макаронізмів у польській мові ХVІІ ст. Мехежинський пояснював поширенням у Речі Посполитій загальноєвропейської моди, під вплив якої підпали навіть найбільше талановиті місцеві єзуїти (наприклад, М. Сарбевський)⁵.

Водночас польські науковці першої половини ХІХ ст. завзято намагалися визначити й характер загального впливу шкіл ордену на культурно-освітній розвиток Речі Посполитої. Здебільшого відгуки істориків щодо місцевих єзуїтів були несхвальні. Єдиним винятком стала праця Ф. Сярчинського, в якій автор високо оцінював творчу спадщину й інтелектуальний рівень багатьох польських єзуїтів (Я. Аландуса, Ш. Берента та ін.)⁶ Натомість Ф. Бентковський, навпаки, саме на місцевих членів ордену покладав відповідальність за науковий занепад держави⁷. К. Мехежинський характеризував вплив єзуїтської освіти на польські навчальні заклади

(зокрема на Краківську академію) як безсумнівно шкідливий⁸. А Л. Гонсьоровський взагалі вважав, що це шкільництво «лише баламутило голови юнаків»⁹. Ще далі пішов А. Кжижановський, називаючи єзуїтську педагогіку гальмівним чинником культурного розвитку польського народу¹⁰. Конкретнішу аналогічну оцінку ролі освітньої системи «Товариства Ісуса» можна знайти в праці Ю. Мучковського (1845). Дослідник стверджував, що саме орден зумовив інтелектуальний занепад Краківської академії, а створення в Речі Посполитій мережі єзуїтських шкіл призвело до зниження рівня освіченості поляків¹¹. Подібні думки висловлював і Ю. Лукашевич, який вважав навчальні заклади ордену причиною загального інтелектуального та освітнього регресу свого народу¹².

Ще більшу однастайність польські науковці першої половини XIX ст. виявили у визначенні ролі єзуїтських шкіл у суспільно-політичному розвитку Речі Посполитої. Зокрема, на думку Ф.Бентковського, така освіта мала потрійно негативний характер. По-перше, місцеві заклади ордену створили несприятливу для польського народу монастирську атмосферу навчання; по-друге, розносячи «шкідливий дух панегіриків і полеміки», відволікали населення країни від корисніших справ; по-третє, забезпечуючи вступ талановитих учнів до «Товариства Ісуса», позбавили польське суспільство його найпродуктивніших сил¹³.

Останнє з перелічених звинувачень у трохи видозміненій формі згодом подибуємо також у працях Ю. Мучковського (1845) і Ю. Лукашевича (1849). Ю. Лукашевич обмежився лише інтерпретацією ідеї Ф. Бентковського, запевняючи, що за допомогою численних шкіл єзуїти справили комплексний руйнівний вплив на польське суспільство, «зробили німечюю [...] всю націю»¹⁴. Натомість Ю. Мучковський запропонував новий підхід до вивчення проблеми: наголошуючи на причетності навчальних закладів ордену до зростання чисельності духовництва в Речі Посполитій, дослідник вважав, що вони опосередковано призвели до погіршення обороноздатності держави, вироблення в учнів антисуспільних рис характеру¹⁵.

Створення Історичного відділу при Варшавській бібліотеці (1859), відновлення діяльності Варшавського (1862) і початок полонізації Краківського університету, заснування Товариства приятелів наук у Познані (1857)¹⁶ – усі ці події спонукали поляків до поживленого вивчення власного минулого, сприяли дедалі більшій професіоналізації цієї діяльності та формуванню нового, фахово підготованого, покоління національних

істориків. Такі зміни не могли не вплинути і на якість польських досліджень ролі єзуїтських шкіл у культурно-освітньому та суспільно-політичному розвитку Речі Посполитої. Зокрема, у вивченні першої складової цієї проблеми на межі 1850 і 1860 років відбувся перехід від констатації фактів (йдеться про прояви відповідного впливу) до спроб їх порівняння та пояснення.

Скажімо, шкідливий вплив єзуїтських шкіл на культурно-освітній розвиток Польської держави В. Врублевський 1858 року пов'язував з браком конкуренції в шкільництві (за королювання династії Ваза) і давав цьому процесу потрійно негативну оцінку. Історик звинуватив ці освітні осередки в причетності, по-перше, до погіршення чистоти польської мови, по-друге – до наукового занепаду Речі Посполитої, по-третє – до поширення обскурантизму серед її населення (єзуїтські школи нехтували потребою давати корисні для життя знання¹⁷). Про деструктивну культуротворчу роль єзуїтської освіти, розглядаючи це шкільництво крізь призму його недоліків, 1864 року писав і представник краківської історичної школи Ю. Шуйський. Дослідник вважав, що члени ордену свідомо давали учням стереотипні, непрактичні, низькі за своїм рівнем знання, оскільки не бажали виховувати людей із самостійним мисленням і широким світоглядом¹⁸.

Вже вказані прогресивні тенденції в розвитку польської історичної науки на межі 1850 і 1860 років уможливили також спростування непохитної, як здавалося раніше, думки про суто регресивний характер єзуїтських шкіл у Речі Посполитій. Зокрема, послідовник Йоахіма Лелевеля, Х. Шмітт у непрямий спосіб продемонстрував хибність таких уявлень, пишучи про високий інтелектуальний потенціал місцевих членів ордену¹⁹. А представник варшавської історичної школи А. Рембовський здійснив подібну деміфологізацію історії єзуїтського шкільництва, визначаючи його місце в загальній еволюції системи освіти. Зокрема, дослідник дійшов висновку, що гуманістичні за характером освіти школи ордену були, безперечно, прогресивніші за середньовічні монастирські, хоча в розвитку науки виявляли й меншу активність, ніж їхні протестантські аналоги²⁰.

Свій внесок у спростування думки про безсумнівну причетність єзуїтів до процесів інтелектуального та культурного занепаду Речі Посполитої зробили також Ю. Бартошевич і М. Бобжинський. Перший історик не заперечував факту регресу, проте вважав його суто об'єктивним явищем, не пов'язаним з освітньою діяльністю «Товариства Ісуса»²¹. Натомість другий дослідник продемонстрував, що в певні періоди своєї історії (у другій

половині XVI ст.), за умов напруженої конкурентної боротьби з протестантськими навчальними закладами, єзуїтське шкільництво було чинником не зниження, а саме підвищення рівня освіти в Речі Посполитій²².

Однак негативні оцінки впливу ордену на культурно-освітні процеси в Польській державі загалом далі превалювали в національній історіографії 1870-х років. Втім, відповідні погляди тодішніх науковців треба оцінювати лише як повторення чи неістотне доопрацювання ідей попередників. Скажімо, в праці Т. Моравського (1877) можна знайти відлуння думок принаймні трьох дослідників старшого покоління – Ю. Мучковського, В. Врублевського і Ю. Шуйського. Так, автор доповнив тезу Мучковського про шкідливий вплив єзуїтської шкільної моделі на польську освіту всіх рівнів. Генетична спорідненість праць Моравського та Врублевського виявляється в їхніх докорах, адресованих членам ордену з того приводу, що у своїх школах ті нехтували найбільше потрібними в суспільстві науками. А ідейна близькість робіт Моравського та Шуйського полягає у визначенні характеру єзуїтської освіти²³.

Водночас розуміння ролі єзуїтських шкіл у культурному та науковому розвитку Речі Посполитої в працях Т. Моравського вирізняється принциповою відмінністю порівняно з його попередниками. Принаймні починаючи від середини XVIII ст. історик оцінював такі впливи як цілком прогресивні новації, що ґрунтувалися на радикальних змінах у ставленні членів ордену до науки²⁴. Іншим тодішнім критикам культуротворчої ролі «Товариства Ісуса» в Речі Посполитій були притаманні не настільки оригінальні погляди. Зокрема, А. Щепанський лише повторював думку Ю. Лукашевича про активну участь єзуїтських шкіл у процесі освітнього й інтелектуального регресу польського народу²⁵. Тим часом М. Булінський, поєднуючи висновки В. Врублевського та Ю. Шуйського, вважав це явище наслідком зниження якісного рівня єзуїтських шкіл. А таку зміну історик, своєю чергою, пов'язував з браком конкуренції у сфері шкільництва після поразки протестантизму в Речі Посполитій²⁶.

Помітних якісних змін у вивченні впливу освітньої діяльності ордену на суспільно-політичний розвиток Речі Посполитої польська історіографія зазнала наприкінці 1850-х – у 1870-х роках. Саме тодішні дослідження на цю тему набули справді системного й наукового характеру. При цьому роль єзуїтських шкіл у суспільно-політичному розвитку своєї держави майже всі польські науковці оцінювали негативно.

Зокрема, В. Врублевський, розвиваючи думку Ю. Мучковського, дійшов висновку, що за часів династії Ваза навчальні заклади ордену не виховували справжніх громадян і патріотів Речі Посполитої, спроможних діяти відповідно до її потреб і інтересів. Витоки цього явища дослідник вбачав у недосконалої структури та змісту навчальних програм єзуїтських шкіл, які не давали належних знань для участі в політичному житті держави²⁷.

Натомість, за Ю. Шуйським, негативний вплив навчальних закладів ордену на соціально-політичний розвиток Речі Посполитої зумовила пасивна громадянська позиція, яку виробляли в учнів єзуїтські школи. Йдеться про спрямованість виховного процесу на збереження чинного в суспільстві *status quo*, а не на боротьбу з властивими йому недоліками та на пропагування прогресивних цінностей і стандартів поведінки. Такий стан речей, на думку Ю. Шуйського, призвів до морального занепаду Речі Посполитої, який і спричинив її суспільно-політичний регрес²⁸.

Ідея про конформістську позицію шкіл ордену щодо чинного соціального й державного устрою Речі Посполитої набула дальшого розвитку в працях А. Щепанського (1873) і М. Булінського (1874). Зокрема, перший історик вважав, що посилення політичної анархії в державі протягом XVII–XVIII ст. зумовила притаманна єзуїтським освітнім закладам практика підлабузювання до панівного класу²⁹. А другий дослідник наголошував на нездатності шкіл ордену виховувати своїх учнів законослухняними, покірними владі й прищеплювати їм прагнення покращити стан трудящого люду. Ця обставина, на думку Булінського, безпосередньо призвела до безладу та поширення самолюбства в Речі Посполитій, а отже – й до загального занепаду держави³⁰. Громадянську індиферентність єзуїтських шкіл, вважав Ю. Шуйський, зумовлював космополітичний характер діяльності ордену, що *a priori* унеможлиблював формування в його членів національно-патріотичних почуттів³¹. Подібні думки висловлював А. Рембовський, який наголошував, що для «Товариства Ісуса» його власні цілі завжди були важливішими за інтереси окремих націй³².

Нове розуміння особливостей впливу єзуїтських шкіл на суспільно-політичний розвиток Речі Посполитої запропонував Т. Моравський. По-перше, історик заперечив доцільність висловлювання згаданих докорів стосовно до початкового періоду діяльності ордену в цій державі. По-друге, дослідник дав об'єктивне пояснення нездатності місцевих шкіл «Товариства

Ісуса» формувати в учнів критичне ставлення до соціального та державного устрою Речі Посполитої. По-третє, Моравський зауважив, що негативний вплив навчальних закладів ордену на суспільно-політичний розвиток держави полягав насамперед у пасивному сприянні поширенню серед шляхти аморальних і деструктивних форм соціальної поведінки³³. Ще категоричніші висновки сформулював Ю. Бартошевич, який вважав єзуїтські школи сприятливим чинником у зростанні національної самосвідомості поляків³⁴.

Наприкінці 1870-х – у 1880-х роках старі підходи до аналізу ролі ордену в освітньо-культурному та суспільно-політичному житті Речі Посполитої, вочевидь, вичерпують свій креативний потенціал. З одного боку, на таку обставину вказує брак уваги польських науковців до першого із згаданих процесів, з іншого – гостра нестача в тодішніх дослідженнях свіжих ідей щодо суспільно-політичних наслідків діяльності єзуїтських шкіл Речі Посполитої. Скажімо, М. Бобжинський, звинувачуючи місцеві навчальні заклади ордену в нав'язуванні шляхті транснаціонального шаблону мислення, відчуття та смаку³⁵, в такий спосіб дав лише власну інтерпретацію думок Ю. Шуйського та А. Рембовського з цього приводу. Натомість Й. Мицельський повністю перебував у полоні ідей Т. Моравського, ототожнюючи негативний вплив єзуїтських шкіл на польське суспільство з поширенням серед його панівної верхівки деструктивних форм соціальної поведінки³⁶.

Певні застійні явища у дослідженні ролі навчальних закладів ордену в культурно-освітньому розвитку Речі Посполитої було подолано в 1890-х роках. Цей процес започаткувала поява монографії В. Смоленського (1891). Праця містила низку давніх звинувачень на адресу єзуїтських шкіл, які, щоправда, автор подавав у новій, позитивістській інтерпретації. Зокрема, архаїчність освітньої системи «Товариства Ісуса» Смоленський пояснював її релігійно-схоластичним духом, придушення вільнодумства учнів – доконечною потребою узгодження їхніх думок з ідеями церковних авторитетів, а ненауковість поглядів єзуїта-історика XVIII ст. Ш. Майхровича – властивим йому провіденціалізмом³⁷. Водночас дослідник, відповідно до поширеної серед істориків варшавської школи концепції «відродження в занепаді», вважав, що в середині XVIII ст. у єзуїтському шкільництві Речі Посполитої відбулися якісні позитивні зміни. Ці зрушення Смоленський також розглядав крізь призму позитивізму, пояснюючи їх

потребою ордену в збереженні своїх позицій у конкурентній боротьбі з піарами³⁸.

Набагато далі пішов інший представник варшавської наукової школи Т. Корзон. Активно експлуатуючи концепцію «відродження в занепаді», історик високо оцінював наукові здобутки багатьох єзуїтів XVIII ст. (А. Нарушевича, Г. Пірамовича), фактично зараховуючи їх до когорти діячів Просвітництва³⁹. Інші ідеї В. Смоленського, а саме – про стереотипність єзуїтської освіти та її спрямованість на придушення вільнодумства, відображено в праці відомого дослідника історії культури А. Брюкнера (1896). Щоправда, на відміну від Смоленського, Брюкнер розглядає ці недоліки як похідні від провінційного, а не клерикального, характеру єзуїтських шкіл Речі Посполитої⁴⁰.

На межі XIX і XX ст., коли позитивізм переживав глибоку кризу, панівні позиції в польській історіографії здобули школи національної та незалежницької орієнтації. Наслідком таких зрушень стали поширення оптимістичного погляду на історію Польської держави й ідеалізація її суспільно-політичного та культурно-освітнього розвитку. В контексті загальних змін історики почали також «реабілітувати» роль навчальних закладів «Товариства Ісуса» в цих процесах. Зокрема, С. Тарновський у своїй праці з історії літератури (1906) спростував твердження дослідників епохи Просвітництва та першої половини XIX ст. про причетність єзуїтських шкіл до культурного занепаду Речі Посполитої. По-перше, Тарновський справедливо звернув увагу на те, що на початку XVII ст. місцеві освітні осередки ордену були ще надто нечисленними й слабкими, щоб істотно впливати на загальний інтелектуальний рівень поляків; по-друге, довів, що кризу культури в Речі Посполитій у другій половині XVII ст. зумовила не діяльність єзуїтських шкіл: до цього явища призвело відставання в розвитку порівняно з іншими державами Європи⁴¹.

Свій варіант зняття з ордену відповідальності за культурний та інтелектуальний регрес Речі Посполитої в XVII і XVIII ст. запропонував Б. Хлебовський 1912 року. Спростовуючи вказані звинувачення на адресу «Товариства Ісуса», цей історик, так само як С. Тарновський, пов'язував культурний занепад з особливостями тодішнього суспільного життя в Речі Посполитій. Йдеться про те, що тоді в державі домінували впливи литовсько-руської аристократії та мазовецько-литовської шляхти, які, на думку автора, вирізнялися низьким культурним рівнем⁴². Натомість у своїй

пізнішій праці 1917 року Б. Хлебовський зосередився лише на характеристиці позитивної ролі ордену в розвитку національної освіти та культури. Ця роль, як стверджував дослідник, полягала у створенні Віленської академії, а також у сприянні появи в Речі Посполитій протягом XVI–XVII ст. чималої групи талановитих проповідників, учителів, поетів, істориків, публіцистів. Описуючи цей феномен, Б. Хлебовський високо оцінив культурну діяльність і творчу спадщину відомих місцевих єзуїтів (Петра Скарги, М. К. Сарбевського, А. Нарушевича)⁴³.

У контексті перегляду ролі освітніх закладів ордену в культурному та інтелектуальному занепаді Речі Посполитої серед дослідників поширилося уявлення про брак навіть теоретичної можливості для відповідного негативного впливу цих навчальних осередків. Так, відомий апологет історії «Товариства Ісуса» С. Заленський, цілком певний щодо абсурдності думки про якісний занепад єзуїтських шкіл у Речі Посполитій, безапеляційно твердив про високий науковий рівень їхніх викладачів⁴⁴. Не мав сумніву щодо якості єзуїтської освіти в Польській державі також відомий дослідник історії Острога С. Кардашевич, який, зокрема, вважав, що єзуїти саме «завдяки науці [...] швидко стали широко відомими в країні, здобули в ній великий вплив та довіру»⁴⁵. Про безперечне домінування в польській історіографії початку XX ст. погляду щодо недоречності звинувачень освітніх закладів ордену в культурному та інтелектуальному занепаді Речі Посполитої свідчить той факт, що в той час майже ніхто з-поміж дослідників не висловлював протилежних думок.

На початку XX ст. в польській історіографії, як вже було зазначено, склалися передумови для переоцінки ролі єзуїтського шкільництва і в суспільно-політичному розвитку Польської держави. Цю трансформацію започаткував С. Заленський, який неодноразово наголошував на високих моральних рисах викладачів навчальних закладів ордену в Речі Посполитій, а отже, опосередковано відкидав можливість їх причетності до суспільно-політичного регресу цієї держави протягом XVII–XVIII ст.⁴⁷ Пізніше польські науковці намагалися чіткіше відокремити цей процес від діяльності єзуїтських шкіл. Зокрема, наведені твердження С. Тарновського та Б. Хлебовського спростовували причетність освітніх осередків ордену не тільки до культурного, а й до суспільно-політичного занепаду Польської держави. Що більше, другий автор з-поміж згаданих звернув увагу на велике суспільно-політичне значення творчої діяльності єзуїтів Речі Посполитої

(зокрема, Петра Скарги, А. Нарушевича, Ф. Богомольця, Ю. Борейка). Дослідник вважав, що праці цих видатних осіб сприяли зростанню національної самосвідомості поляків, а також привертали увагу суспільства до актуальних проблем політичного розвитку держави⁴⁸.

Єдиний виняток становило дослідження Е. Старчевського (1914), яке містило традиційні уявлення про негативну роль шкіл ордену в суспільно-політичному розвитку Речі Посполитої⁴⁹. Так само як Т. Моравський, цей історик стверджував, що вплив єзуїтського шкільництва мав цілеспрямований та опосередкований характер і був наслідком занепаду польської освіти, який спричинила діяльність «Товариства Ісуса» і який унеможливив усвідомлення в польському суспільстві потреби здійснення реформ. Водночас у праці Е. Старчевського можна відшукати й відлуння деяких ідей Ю. Шуйського та М. Булінського. Йдеться, по-перше, про конформізм єзуїтського виховання щодо наявної в Речі Посполитій суспільно-політичної моделі і його спрямованість на її збереження та зміцнення; по-друге, про формування у вихованців ордену станова диференційованої свідомості, яка, на думку автора, мала масштабні негативні суспільно-політичні наслідки⁵⁰.

Потужним каталізатором дальшого розвитку польської історіографії стали відновлення незалежності Польщі й відтак її боротьба проти сусідніх держав (Литви, РРФСР та ЗУНР). Закономірне за таких умов патріотичне піднесення серед поляків сприяло пошуків його історико-культурної ідентичності. Поставши перед нагальною потребою легітимациї власного політичного утворення, Польща також мусила довести наявність історичних підстав для посідання рівноцінного місця серед європейських держав. Завдяки дії обох цих чинників виникли сприятливі умови для глибокого вивчення та пов'язання з польською національно-культурною ідентичністю тих рис, явищ і інститутів Речі Посполитої, які об'єднували її з країнами Західної та Центральної Європи, а не відокремлювали від них. Як наслідок, протягом 1918–1945 років у польській історіографії істотно зріс інтерес до історії єзуїтських шкіл Речі Посполитої, при цьому дослідники концентрували увагу насамперед на культурній діяльності цих закладів і згодом відчутно пом'якшували її оцінки⁵¹.

Щоправда, тодішні схвальні відгуки науковців щодо діяльності ордену мали диференційований характер. Скажімо, Ю. Калленбах вважав, що

езуїти відіграли велику позитивну роль навіть у найбільше одіозний у культурному розумінні період королювання Саксонської династії. На підтвердження своєї позиції історик наводив цілу низку прізвищ тодішніх єзуїтів (К. Несіцького, А. Нарамовського, Г. Пірамовича та ін.), які, на його думку, зробили неоціненний внесок у розвиток польської культури. Надзвичайно високо Ю. Калленбах оцінював також модернізацію освітньої системи ордену в середині XVIII ст. Цей процес, гадав дослідник, мав далекосяжні позитивні наслідки для розвитку польської освіти, оскільки переважно саме на ґрунті реформованих єзуїтських шкіл постали навчальні заклади Едукаційної комісії⁵².

Думку про те, що орден міг справляти шкідливий вплив на культурно-освітній розвиток Речі Посполитої, цілком відкидав також С. Беднарський. Головним аргументом для історика була позиція осіб, які належали до складу «Товариства Ісуса» в Речі Посполитій і «не втратили наукових амбіцій навіть у період найбільшого культурного безсилля»⁵³. Не настільки відверто визнавав позитивну роль навчальних закладів ордену в розвитку польської культури Т. Корзон. Зокрема, говорячи про вплив єзуїтської освіти на Краківську академію, православні й протестантські школи, а отже – і на світоглядно-інтелектуальні обрії цілих поколінь поляків, дослідник утримувався від якісної оцінки цього процесу⁵⁴. Натомість Х. Барич відводив цьому шкільництву контрверсійну роль у культурному та інтелектуальному розвитку Речі Посполитої. З одного боку, історик наголошував на тому, що творча спадщина деяких польських єзуїтів (зокрема, Петра Скарги, Я. Вуека, М. К. Сарбевського, Я. Кнапського, К. Несіцького, А. Нарушевича) становить велику цінність для польської культури; з іншого – вказував на низку негативних наслідків, до яких призвела діяльність шкіл ордену в Речі Посполитій (погіршення літературного смаку, зниження інтелектуального рівня суспільства тощо)⁵⁵.

Як і раніше, історики нерідко знімали з єзуїтських шкіл відповідальність за культурно-освітній регрес Речі Посполитої, встановлюючи інші причини цього процесу. Скажімо, А. Ціховський, аналізуючи зниження наукового рівня теології протягом XVII–XVIII ст., пов'язував цю деградацію з погіршенням стану всіх без винятку духовних шкіл Речі Посполитої (і єзуїтських освітніх осередків, і Замойської та Ягеллонської академій)⁵⁶. Подібні думки висловлено й у працях С. Беднарського. Дослідник ґрунтується на двох головних тезах: 1) про недоцільність виокремлення нав-

чальних закладів ордену в Речі Посполитій і протиставлення їх загальній тенденції культурного розвитку держави; 2) про детермінованість цього розвитку з огляду на конкретні зовнішні умови діяльності місцевих єзуїтських шкіл. Спираючись на ці засади, С. Беднарський пояснював культурно-освітній регрес Речі Посполитої в другій половині XVII ст. (у тому числі й зниження якісного рівня навчальних закладів ордену) самою лише постійно несприятливою в ті часи військово-політичною ситуацією⁵⁷.

В міжвоєнний період було також спростовано низку стереотипних суджень про єзуїтське шкільництво Речі Посполитої, на підставі яких раніше історик зазвичай визначав характер культурно-освітнього впливу цього шкільництва. Зокрема, йдеться про заперечення поширеної в XIX ст. думки про непрактичність освіти, яку давали навчальні заклади ордену. Ця освіта, як стверджували С. Тинц і С. Кот, навпаки, складалася з елементів, потрібних у підготовці представників польської соціальної еліти до їхньої майбутньої діяльності (вивчення класичних мов, ознайомлення з античною літературою, засвоєння засад риторики). Що більше, С. Тинц поставив під сумнів і традиційне уявлення про низький освітній рівень польських єзуїтських шкіл. На думку історика, проти такого висновку свідчать праця в цих навчальних закладах кваліфікованих фахівців, масове використання в них добрих підручників і поширення елементів освітньої моделі ордену на інші школи Речі Посполитої⁵⁸. Про високий рівень місцевих навчальних закладів «Товариства Ісуса» з певністю говорив і Є. Круковський, який вважав, що єзуїтські школи сприяли інтелектуальному прогресові польського католицького духовництва та загальному поширенню літературної латини. За підтвердження цього факту, зазначав історик, править бурхливий розвиток у Речі Посполитій латинського релігійного письменства⁵⁹. Натомість С. Лемпільський беззастережно поділяв думку про високий рівень єзуїтських шкіл лише стосовно першого періоду їх діяльності в Речі Посполитій (у XVI – на початку XVII ст.). Тоді навчальні заклади «Товариства Ісуса», як писав дослідник, дійсно були сучасними та прогресивними й не поступалися якістю крацим протестантським школам⁶⁰.

Після входження до складу Польщі великих територій, що їх заселяли українці, білоруси та литовці, перед польською елітою постала проблема їх культурної асиміляції. Ці історичні обставини спонукали до формування образу польської єзуїтської школи, що здійснює цивілізаторську місію на

сході Речі Посполитої. Зокрема, Т. Корзон вважав, що навчальний заклад ордену у Вільні мав великий успіх саме тому, що став першим на теренах Великого князівства Литовського⁶¹. Більшою мірою цілісне бачення цивілізаторської ролі єзуїтських шкіл на східних теренах Речі Посполитої було властиве С. Тинцу. Історик вважав, що місцеві освітні осередки «Товариства Ісуса», насамперед – Віленська академія, протягом XVI–XVII ст. здійснювали важливу просвітницьку місію на сході Європи. Такі школи, по-перше, виконували функцію культурного містка між Заходом і Московською державою; по-друге, «несли світло гуманістичної культури на кресові землі» Речі Посполитої; по-третє, були зразком для новостворюваних православних навчальних закладів. Згадуючи про місцеві освітні осередки ордену, С. Тинц часто оперував поняттям польської гуманістичної школи, яку в контексті завдань тогочасної асиміляторської політики Польщі цілком логічно трактував не як універсальне, а як суто національне (в мовно-культурному розумінні) явище⁶².

Приблизно так само оцінювали значення єзуїтської освіти для культурного розвитку Речі Посполитої С. Кот і С. Лемпійський. Перший дослідник зазначав, що навчальні заклади ордену відіграли неабияку роль у процесі поширення гуманітарної освіти та польсько-латинської культури на українських і білоруських землях Польської держави. Натомість другий історик вважав місцеві єзуїтські освітні осередки чинником «поширення гуманістичної культури вглиб польського суспільства»⁶³. А надто важливою, на думку С. Лемпійського, ця місія була на окраїнах держави (зокрема, в Червоній Русі), де такі школи провадили не лише освітню, а й просвітницьку діяльність серед населення⁶⁴.

Домінування в міжвоєнний період культурологічного підходу до вивчення історії «Товариства Ісуса» в Речі Посполитій призвело до зниження уваги до суспільно-політичних наслідків єзуїтського виховання. А нечисленні звернення польських науковців до такої проблематики зазвичай були невіддільні від пошуку фактів, що свідчили б про позитивний вплив єзуїтських шкіл на розвиток культури. Зокрема, Ю. Калленбах, так само як Б. Хлебовський, трактував представників ордену (Петра Скаргу, А. Нарушевича та ін.) як борців за викорінення недоліків суспільного розвитку Речі Посполитої⁶⁵. С. Тинц, вважаючи єзуїтське шкільництво різновидом гуманістичної освіти, наділяв його громадянською функцією, а саме функцією виховання добрих політиків і громадян⁶⁶. Тим часом

С. Лемпільський запевняв, що діяльність ордену (в тому числі його навчальних закладів) за часів посттридентської контрреформації сприяла істотному вкоріненню в Речі Посполитій норм релігійного та морального життя⁶⁷. певним винятком можна вважати лише позиції С. Кота та Х. Барича: перший звинувачував єзуїтські школи у формуванні почуття недисциплінованості та релігійної нетолерантності в їхніх вихованців, а другий критикував «Товариство Ісуса» за безпосередню причетність до зростання пихи шляхти та вміле використання її станових забобонів⁶⁸.

По завершенні Другої світової війни відбулася різка зміна в оцінках ролі єзуїтських шкіл у культурно-освітньому та суспільно-політичному розвитку Речі Посполитої. Після встановлення в Польщі прорадянського режиму, за умов розгортання холодної війни, влада ПНР, зрозуміло, виявляла негативне ставлення до місцевих інститутів католицької церкви, яких, через їх підпорядкування Ватикану, сприймала як своїх ідеологічних супротивників – виразників інтересів ворожого Заходу. Таке трактування католицької церкви поширювалося й на її минуле. Як наслідок, у польській історіографії перших двох повоєнних десятиріч домінували думки про причетність єзуїтських шкіл до розумового та культурного регресу Речі Посполитої⁶⁹. Ці висновки дослідники здебільшого супроводжували невисокими оцінками рівня свідомості й інтелектуального потенціалу учнів цих освітніх закладів. Скажімо, в уявленні Я. Тазбіра вихованці єзуїтів були людьми з вузьким світоглядом, цілком відданими справі церкви⁷⁰. Схожу позицію займав С. Волошин, який, зокрема, вважав, що єзуїтська освіта «не відкривала широких інтелектуальних горизонтів, не формувала самостійного мислення», а її якість у Речі Посполитій протягом XVII ст. постійно знижувалася⁷¹.

Аналогічні за тональністю оцінки давали польські науковці перших двох повоєнних десятиріч, характеризуючи роль шкіл ордену в суспільно-політичному розвитку Речі Посполитої. Зокрема, єзуїтським навчальним закладам «висували звинувачення» в поширенні серед їхніх учнів деструктивних і аморальних форм соціальної поведінки, у вихованні осіб без громадянської свідомості, в популяризації некритичного ставлення до усталених суспільно-політичних відносин і штучному стимулюванні шляхетських станових амбіцій⁷².

Посилення в другій половині 1960-х років опору населення ПНР чинному комуністичному режимові та звернення до Заходу як до історичної

альтернативи радянському пануванню, зміна настроїв у переддень 1000-ліття хрещення Польщі сприяли дедалі більшому ототожненню католицизму з національно-культурним розвитком польського народу. Тож у польській історіографії можна було спостерігати виразний плюралізм у сфері наукового вивчення ролі єзуїтського шкільництва в культурно-освітньому та суспільно-політичному розвитку Речі Посполитої.

Зокрема, ціла низка тодішніх польських науковців (К. Джимала, Я. Барановський, Л. Пехнік та ін.) намагалися спростувати думку про деструктивність впливу навчальних закладів ордену на перебіг культурного процесу⁷³. Історики наголошували на тому, що місцеві єзуїтські школи досягли високого якісного рівня, здійснювали цивілізаційно-просвітницьку місію на сході Речі Посполитої, поширювали в цьому регіоні нові знання та ідеї. Крім того, дослідники вказували, що загальна політична й культурно-освітня ситуація в Польській державі у другій половині XVII – на початку XVIII ст. згубно впливала на стан навчальних закладів ордену⁷⁴.

Одночасно в польській історіографії другої половини 1960-х – початку 1980-х років подибуємо й суто несхвальні оцінки ролі єзуїтських навчальних закладів у культурно-освітньому розвитку Речі Посполитої. При цьому деякі автори акцентували на негативних наслідках препарування важливих наукових винаходів і теорій, до якого вдавалися члени ордену, на регресивному характері єзуїтського барокового стилю в літературі та його істотному впливі на загальний культурний регрес польського суспільства⁷⁵.

У другій половині 1980-х років панівні позиції в польській історіографії здобув помірковано нейтральний підхід до проблеми. Зокрема, С. Літак, наголошуючи на провідній ролі єзуїтських шкіл у вихованні місцевого католицького духовництва й шляхти, не давав жодних оцінок наслідкам такої освітньої діяльності⁷⁶. Таку саму стриманість демонстрував і Єжи Ключовський, пишучи про вплив навчальних закладів ордену на формування культурного рівня майбутніх священників і широкого загалу мирян у Речі Посполитій⁷⁷. Історик досить обережно спростовував думку про те, що лише освітні заклади ордену завинили в науково-культурному занепаді Речі Посполитої протягом XVII–XVIII ст. Не згадуючи про роль єзуїтського шкільництва в розвитку освіти та культури загалом, Єжи Ключовський наголошував на суто об'єктивному характері цього процесу, який визначили загальні тенденції розвитку європейських країн⁷⁸.

На відміну від обох згаданих авторів, Я. Тазбір не намагався уникнути власних оцінок культурно-освітнього впливу навчальних закладів ордену в Речі Посполитій. Тяжіння історика до нейтральної позиції щодо цієї проблеми виявлялося у свідомому дистанціюванні від суцільно позитивних і вкрай негативних поглядів. З одного боку, Тазбір не заперечував, що в другій половині XVII ст. якість єзуїтської освіти в Речі Посполитій погіршилася і дедалі менше відповідала вимогам наукового поступу; з іншого – вважав такий регрес не причиною, а наслідком загального культурного та інтелектуального занепаду Речі Посполитої⁷⁹.

У середині 1960-х років польські науковці також змістили акценти, оцінюючи роль навчальних закладів ордену в суспільно-політичному розвитку Речі Посполитої. Зокрема, типовими стали згадки про позитивні риси та практичну цінність єзуїтської освіти: учням навчальних закладів ордену прищеплювали лише добрі звички, виховували в них почуття патріотизму, небайдуже ставлення до долі Вітчизни, бажання покращити стан селян, пропагували серед учнів ідеї моральності, суспільної корисності, рівності людей тощо⁸⁰. Натомість щодо шкідливого впливу єзуїтського шкільництва на суспільно-політичний розвиток Польської держави можна виявити велику розбіжність думок. Одні історики беззаперечно визнавали такий факт⁸¹, а інші, навпаки, наголошували, що освітню діяльність ордену в Речі Посполитій завжди визначали насущні потреби держави та глибоко патріотичні міркування⁸². Десь посередині між цими двома полярними позиціями стояли Я. Тазбір і С. Літак. Перший історик не заперечував факту культивування шляхетських станових недоліків у школах ордену, проте появу цих хиб пов'язував саме із середовищем місцевої соціальної еліти. Другий дослідник визнавав неабиякий вплив єзуїтських навчальних закладів на формування ментальності польського суспільства, однак у своїх працях не надавав цьому процесові певного якісного забарвлення⁸³.

У 1990-х роках, коли Польща у своїх зовнішньополітичних орієнтирах розвернулася зі Сходу на Захід, остаточно зникли й цілком негативні оцінки ролі єзуїтських шкіл у культурно-освітньому розвитку Речі Посполитої. Натомість безсумнівну перевагу здобули нейтральні щодо ордену погляди. Зокрема, в той час історики наголошували на домінуванні єзуїтських навчальних закладів у сфері шкільництва всієї держави, на їх важливій ролі у загальному розвитку освіти в Речі Посполитій, доводили обумов-

леність характеру культурної діяльності місцевих осередків ордену впливом соціуму⁸⁴. Характерна для польської історіографії «Товариства Ісуса» в 1990-х роках концентрація уваги саме на культурологічному, а не на ідеологічному сприйнятті єзуїтського шкільництва, спонукала змінити підходи до оцінки його ролі у суспільно-політичному занепаді Речі Посполитої. Зокрема, велику увагу дослідники приділяли проблемі суспільно-політичного виміру культурної діяльності навчальних закладів ордену⁸⁵ та акцентуванню на їх важливій ролі в поширенні серед населення Речі Посполитої освіти, у зростанні патріотизму та національної самосвідомості польської шляхти⁸⁶.

Отже, протягом ХІХ–ХХ ст. польська історіографія приділяла велику увагу єзуїтському шкільництву й трактувала його саме як чинник національно-культурного розвитку. Періодична зміна панівних підходів до визначення ролі навчальних закладів ордену в цьому процесі була наслідком впливу кардинальних змін суспільно-політичних і соціокультурних умов, за яких формувався світогляд різних поколінь польських науковців. Загальною тенденцією у вивченні цієї проблеми є еволюція від домінування негативних оцінок до цілком врівноважених і лояльних трактувань освітньої діяльності ордену. Перебіг цього процесу істотно порушився внаслідок встановлення в Польщі після Другої світової війни прорадянського тоталітарного режиму. Науковий аналіз ролі єзуїтських шкіл у національно-культурному розвитку польського народу фактично виявився відкинутим на позиції ХІХ ст., які, після появи наприкінці цього століття – у першій третині ХХ ст. низки глибоких досліджень з історії єзуїтської освіти в Речі Посполитій, вже не виглядали незаперечними. Цього стереотипного бачення, відродженого наприкінці 1940-х – на початку 1960-х років, польська історіографія остаточно позбулася щойно в 1990-х роках.

¹ Grabski A. F. Zarys historii historiografii polskiej. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2000. – S. 115–116.

² Див., наприклад: Bentkowski F. Historia literatury polskiej. – Т. 1. – Warszawa; Wilno: Zawadzki i komp., 1814. – S. 169; Jekl F. J. O Polsce, iey dziejach i konstytucyi dzieło. – Cz. 2. – Lwów: K. Wild, 1819. – S. 87–88; Niemcewicz J. U. Dzieje panowania Zygmunta III, króla Polskiego, Wielkiego Xięcia Litewskiego, Ruskiego, Pruskiego, Mazowieckiego, Zmudzkiego, Kijowskiego, Wołyńskiego, Podolskiego, Podlaskiego, Smoleńskiego, Siewierskiego, Inflantskiego i Czerniechowskiego, dziedzicznego króla

Gotów i Wandalów. – T. III. – Warszawa: Zawadzki i Węcki, 1819. – S. 558; Kwiatkowski K. Dzieje narodu polskiego za panowania Władysława IV, króla polskiego i szwedzkiego. – Warszawa: N. Glücksberg, 1823. – S. 419.

³ Grabski A. F. Zarys historii historiografii... – S. 110.

⁴ Bentkowski F. Historia literatury polskiej... – T. I. – S. 169; Kwiatkowski K. Dzieje narodu polskiego... – S. 419; Gąsiorowski L. Zbiór wiadomości do historii sztuki lekarskiej w Polsce od czasów najdawniejszych, aż do najnowszych. – T. I. – Poznań, 1839. – S. 136.

⁵ Mecherzyński K. Historia języka łacińskiego w Polsce. – Kraków: Drukarnia Uniwersytetu, 1833. – S. 96, 102.

⁶ Siarczyński F. Obraz wieku panowania Zygmunta III, króla Polskiego i Szwedzkiego zawierający opis osób żyjących pod Jego panowaniem, znamienitych przez swe czyny pokoju i wojny, cnoty lub występki, dzieła piśmienne, zasługi użyteczne i celne sztuki, porządkiem abecadła ułożony. – Cz. I. – Lwów: Józef Schnayder, 1828. – S. 7, 27 etc.

⁷ Bentkowski F. Historia literatury polskiej... – S. 147.

⁸ Mecherzyński K. Historia języka łacińskiego... – S. 87.

⁹ Gąsiorowski L. Zbiór wiadomości... – S. 136.

¹⁰ Krzyżanowski A. Dawna Polska. – Warszawa: J. Gengela, 1844. – S. 36–37.

¹¹ Muczkowski J. Bractwa jezuickie i akademickie w Krakowie. – Kraków: Drukarnia Uniwersytecka, 1845. – S. 2–3, 8–9.

¹² Łukaszewicz J. Historia szkół w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim od najdawniejszych czasów aż do roku 1794. – T. I. – Poznań: Księgarnia J. K. Żupańskiego, 1849. – S. 252.

¹³ Bentkowski F. Historia literatury polskiej... – S. 149, 151–152.

¹⁴ Muczkowski J. Bractwa jezuickie... – S. 31–32; Łukaszewicz J. Historia szkół... – S. 251.

¹⁵ Muczkowski J. Bractwa jezuickie... – S. 30.

¹⁶ Grabski A. F. Zarys historii historiografii... – S. 111.

¹⁷ Koronowicz (Wróblewski) W. Słowo dziejów polskich. – T. 2. – Lipsk: Wolfgang Gerhard, 1858. – S. 687.

¹⁸ Szujski J. Dzieje Polski podług ostatnich badań. – T. 3. – Lwów: Karol Wild, 1864. – S. 246.

¹⁹ Schmitt H. Rokosz Zebrzydowskiego. – Lwów: Drukarnia Zakładu narodowego im. Ossolińskich, 1858. – S. 43.

²⁰ Rembowski A. O stosunku państwa do oświaty narodowej. – Warszawa: Drukarnia J. Noskowskiego, 1875. – S. 13.

²¹ Bartoszewicz J. Historia literatury polskiej potocznym sposobem opowiedziana // Dzieła. – Kraków: W. Korneckiego, 1877. – T. II. – S. 4.

²² Bobrzyński M. Dzieje Polski w zarysie. – Warszawa: Gebethner i Wolff, 1879. – S. 318.

- ²³ Morawski T. Dzieje narodu polskiego. – T. IV. Królowie obierani. Sasi. – Poznań: Księgarnia Jana Konstanty Zupańskiego, 1877. – S. 275, 276.
- ²⁴ Ibidem. – S. 295.
- ²⁵ Szczepański A. Szkoły i wychowanie w Polsce. – Poznań: Tygodnik Wielkopolski, 1873. – S. 28–30.
- ²⁶ Buliński M. Historia Kościoła polskiego. – T. III. – Kraków: Czytelnia ludowa, 1874. – S. 439.
- ²⁷ Koronowicz (Wróblewski) W. Słowo dziejów polskich... – T. 2. – S. 686, 687.
- ²⁸ Szujski J. Dzieje Polski... – T. 3. – S. 245–247.
- ²⁹ Szczepański A. Szkoły i wychowanie w Polsce... – S. 31.
- ³⁰ Buliński M. Historia Kościoła polskiego. – T. III. – S. 318, 440.
- ³¹ Szujski J. Dzieje Polski... – T. 3. – S. 247.
- ³² Rembowski A. O stosunku państwa... – S. 13.
- ³³ Morawski T. Dzieje narodu polskiego... – T. IV. – S. 277–279.
- ³⁴ Bartoszewicz J. Historia literatury polskiej... // Dzieła. – T. II. – Kraków: W. Korneckiego, 1877. – S. 19–21.
- ³⁵ Bobrzyński M. Dzieje Polski w zarysie... – S. 255.
- ³⁶ Mycielski J. Porwana z klasztoru. – Kraków: Czas, 1886. – S. 10.
- ³⁷ Smoleński W. Przewrót umysłowy w Polsce wieku XVIII. – Warszawa: Drukarnia Techniczna Sp. Akc., 1923. – S. 12–14.
- ³⁸ Smoleński W. Przewrót umysłowy... – S. 57–64.
- ³⁹ Korzon T. Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764–1794). – T. 1. – Kraków: Księgarnia L. Zwolińskiego i s-ki; Księgarnia Teodora Paprockiego i s-ki, 1897. – S. 252.
- ⁴⁰ Brückner A. Obrazki starszylacheckie // Biblioteka Warszawska. – 1896. – T. IV. – S. 23.
- ⁴¹ Tarnowski S. Historia literatury polskiej wieku XVII-go. – Warszawa: Gebethner i Wolff, 1906. – S. 29.
- ⁴² Pisma Bronisława Chlebowskiego. – T. 1. – Warszawa: Spółka wydawnicza warszawska, 1912. – S. 39.
- ⁴³ Chlebowski B. Rozwój kultury polskiej w treściowym zarysie przedstawiony. – Warszawa; Lublin; Łódź: Gebethner i Wolff, 1917. – S. 48, 52, 56, 68 etc.
- ⁴⁴ Załęski St. Jezuici w Polsce. – T. 1. Walka z różnowierstwem 1555–1608. – Lwów: Drukarnia Ludowa, 1900 – S. 108–112.
- ⁴⁵ Kardaszewicz St. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. – Kraków: W. L. Anczyca i Spółki, 1913. – S. 184.
- ⁴⁷ Załęski St. Jezuici w Polsce... – S. 108–112.
- ⁴⁸ Tarnowski S. Historia literatury polskiej... – S. 29; Pisma Bronisława Chlebowskiego... – T. 1. – S. 39, 47, 48; Chlebowski B. Rozwój kultury polskiej... – S. 48, 52, 56, 68, 69 etc.

⁴⁹ Starczewski E. *Możnowładztwo polskie na tle dziejów do końca XVII w.* – T. 1. – Warszawa, 1914. – S. 12.

⁵⁰ Starczewski E. *Możnowładztwo polskie...* – S. 12–13.

⁵¹ Див., наприклад: Łempicki S. *Potrzeby historii oświaty, szkolnictwa i wychowania w Polsce* // *Nauka Polska.* – Warszawa: Kasa im. Mianowskiego, 1929. – T. X. – S. 637; Idem. *Biskupi polskiego renesansu.* – Lwów: K. S. Jakubowski, 1938. – S. 27, 29; Barycz H. *Geneza i autorstwo «Equitis poloni in iesuitas actio prima» (Studjów nad polemiką antyjezuicką w Polsce cz. 1).* – Kraków: Wyd-wo Kasy im. Mianowskiego – Instytutu Popierania nauki, 1934. – S. 1, 17, 18; Bednarski St. *Na przełomie. Do historii szkolnictwa jezuickiego w Polsce* // *Przegląd Powszechny.* – 1931. – T. 192. – S. 30–50; Idem. *Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce.* – Kraków: Wydawnictwo księży jezuitów, 1933.

⁵² Kallenbach J. *Sily moralne i umysłowe // Przyczyny upadku Polski. Odczyty.* – Warszawa; Lublin; Łódź; Kraków: G. Gebethner i spółka; Poznań: Księgarnia M. Niemierkiewicz, 1918. – S. 160.

⁵³ Bednarski St. *Na przełomie...* – S. 30.

⁵⁴ Korzon T. *Historia Polski.* – Kijów: Wydawnictwo Rady okręgowej, 1918. – S. 151.

⁵⁵ Barycz H. *Geneza i autorstwo...* – S. 1.

⁵⁶ Cichowski A. *O historii nauk teologicznych w Polsce* // *Collectanea Theologica.* – 1936. – A. XVII. – F. 1–2. – Lwów: Cura Societatis Theologorum Polonorum. – S. 399.

⁵⁷ Bednarski St. *Na przełomie...* – S. 32; Idem. *Upadek i odrodzenie szkół...* – S. 24, 27, 29.

⁵⁸ Tync S. *Szkolnictwo i wychowanie w Polsce XVI w.* // *Kultura staropolska.* – Kraków: PAU, 1932. – S. 339, 340; Kot St. *Historia wychowania. Zarys podręcznikowy.* – T. 1. *Od starożytnej Grecji do połowy w. XVIII.* – Lwów: Państwowe wydawnictwo książek szkolnych, 1934. – S. 266.

⁵⁹ Krókowski J. *Język i piśmiennictwo łacińskie w Polsce XVI w.* // *Kultura staropolska.* – Kraków: PAU, 1932. – S. 458.

⁶⁰ Łempicki S. *Rola wieku złotego w dziejowym procesie formowania się polskiej kultury duchowej.* – Lwów: K. S. Jakubowski, 1938. – S. 38; Idem. *Biskupi polskiego renesansu...* – S. 29.

⁶¹ Korzon T. *Historia Polski...* – S. 116.

⁶² Tync S. *Szkolnictwo i wychowanie...* – S. 346–347.

⁶³ Kot St. *Historia wychowania...* – S. 268; Łempicki S. *Rola wieku złotego...* – S. 15.

⁶⁴ Łempicki S. *Ibidem.* – S. 9.

⁶⁵ Kallenbach J. *Sily moralne i umysłowe...* – S. 145, 146, 153.

⁶⁶ Tync S. *Szkolnictwo i wychowanie...* – S. 338–339.

⁶⁷ Łempicki S. *Rola wieku złotego...* – S. 30.

⁶⁸ Kot St. *Historia wychowania...* – S. 268; Barycz H. *Geneza i autorstwo...* – S. 1.

⁶⁹ Kurdybacha Ł. *Humanizm i jezuita.* – Łódź: Czytelnik, 1950. – S. 42; Tazbir J. *Święci, grzesznicy i kacerze.* – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1959. – S. 14, 203;

Wołoszyn St. Dzieje wychowania i myśli pedagogicznej w zarysie. – Warszawa: PWN, 1964. – S. 182 etc.

⁷⁰ Tazbir J. Święci, grzesznicy i kacerze... – S. 14.

⁷¹ Wołoszyn St. Dzieje wychowania... – S. 182, 210.

⁷² Див., наприклад: Tazbir J. Społeczno-polityczna rola jezuitów w Polsce (1565–1660) // Szkice z dziejów papieżstwa. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1958. – S. 112–113, 144; Tazbir J. Święci, grzesznicy i kacerze... – S. 202; Wołoszyn St. Dzieje wychowania... – S. 144.

⁷³ Див., наприклад: Drzymała K. Praca jezuitów polskich nad ludnością wiejską w pierwszym stuleciu osiedlenia się zakonu w Rzeczypospolitej // Nasza Przeszłość. – Kraków: Wydawnictwo Instytutu Teologicznego Księży Misjonarzy, 1964. – T. XX. – S. 51–75; Baranowski J. O pierwszym projekcie «szkoły rycerskiej» w Polsce // Sarmatia Artistica. – Warszawa: PWN, 1968. – S. 135–143; Piechnik L. Akademie i uczelnie jezuickie // Dzieje teologii katolickiej w Polsce. – Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1975. – T. II. – Cz. 2. – S. 51–101; Idem. Dzieje Akademii Wileńskiej. – W 4 t. – Rzym: Institutum Historicum Societatis Jesu, 1984.

⁷⁴ Drzymała K. Praca jezuitów polskich... – S. 52; Baranowski J. O pierwszym projekcie «szkoły rycerskiej»... – S. 137; Piechnik L. Akademie i uczelnie jezuickie... – S. 79; Idem. Dzieje Akademii Wileńskiej... – T. I. – S. 184–188; T. 4. – S. 237, 238, 241.

⁷⁵ Див., наприклад: Bieńkowska B., Bieńkowski T. Kierunki recepcji nowożytnej myśli naukowej w szkołach polskich (1600–1773). – Cz. 1. Przyrodznawstwo. – Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1973. – S. 91; Cz. 2. Humanistyka. – Częstochowa: Częstochowskie zakłady graficzne, 1976. – S. 40.

⁷⁶ Litak S. Kościół w Polsce w okresie Reformacji i odnowy potrydenskiej // Historia Kościoła. – Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1986. – T. III. – S. 393.

⁷⁷ Kłoczowski J. Kościół katolicki w świecie i w Polsce. Szkice historyczne. – Katowice: Księgarnia św. Jacka, 1986. – S. 84.

⁷⁸ Ibidem. – S. 35.

⁷⁹ Tazbir J. Jezuiti między Rzeczpospolitą a Rzymem // Szkice z dziejów papieżstwa. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1989. – T. 1. – S. 75, 112.

⁸⁰ Drzymała K. Praca jezuitów polskich... – S. 72; Bednarz M. Jezuiti a religijność Polska (1564–1964) // Nasza Przeszłość. – Kraków: Wydawnictwo Instytutu Teologicznego Księży Misjonarzy, 1964. – T. XX. – S. 189; Lewański J. Oblicze teatru religijnego w dawnej Polsce // Księga Tysiąclecia katolicyzmu w Polsce. – Lublin: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1969. – S. 376, 387; Piechnik L. Dzieje Akademii Wileńskiej... – T. 1. – S. 182; T. 4. – c. 241, 242.

⁸¹ Див., наприклад: Lewański J. Oblicze teatru religijnego... – S. 376, 387; Wroczyński R. Dzieje oświaty polskiej do roku 1795. – Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1983. – S. 107.

⁸² Див., наприклад: Baranowski J. O pierwszym projekcie «szkoły rycerskiej»... – S. 135; Piechnik L. Studium matematyczne... – S. 186.

⁸³ Tazbir J. Jezuici między Rzeczpospolitą a Rzymem... – S. 83, 96, 127; Litak S. Kościół w Polsce... – S. 393.

⁸⁴ Puchowski K. Z dziejów edukacji historycznej w polskich kolegiach jezuickich (1565–1773) // Horyzonty Wiary. – Kraków: Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy. – Rok 1991. – Z. 6. – S. 59; Pelczar R. Szkolnictwo w miastach zachodnich ziem województwa ruskiego (XVI–XVIII w.). – Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1998. – S. 24; Okoń J. Jezuicka scena religijna w Polsce XVII w. // Dramat i teatr religijny w Polsce. – Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1991. – S. 76.

⁸⁵ Див., наприклад: Pelczar R. Szkolnictwo jezuickie w Jarosławie 1575–1773 r. // Nasza Przeszłość. – Kraków: Instytut Wydawniczy Księża Misjonarzy Nasza Przeszłość, 1995. – T. 84. – S. 13; Axer J. Polski teatr jezuicki jako teatr polityczny // Jezuici a kultura Polska. – Kraków: WAM-Księża Jezuici, 1993. – S. 13.

⁸⁶ Див., наприклад: Pelczar R. Szkolnictwo jezuickie w Jarosławie... – S. 13; Grzebień L. Jezuici. – Kraków: WAM-Księża Jezuici, 1999. – S. 28; Puchowski K. Z dziejów edukacji historycznej... – S. 72–73, 82–83.